

DİLÇİLİK

TARİXİ DİALEKTİZMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ROLU

Q.Ə.HACIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Toponimlər dilimizin lüğət tərkibinin inkişafını öyrənməkdə müstəsna rola malik olduğu kimi tarixi dialektologiyaya aid məsələlərin də tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi dialektoloji faktlar araşdırıldıqda məlum olur ki, coğrafi adların bir qismi qədim dil elementlərini qoruyub saxlamaqdadır. Bəllidir ki, hər bir apelyativ ləksəm kimi onomastik vahidlər də müəyyən tarixi dövrün məhsulu olmaqla etnik dil elementlərinin təzahürü kimi ortaya çıxır. Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif dillərin, o cümlədən dildaxili və dilxarici amillərin bir-birinə təsiri onomastik vahidlərdən də yan keçmir. Bunun nəticəsində daha çox dialektal təsirlərlə fonetik dəyişikliyə məruz qalan toponimlərin bir qisminin semantikasını tamamilə təhrif edilərək dəyişdirilir. Məhz buna görə də Azərbaycan-türk toponimiyasında rast gəlinən bu fakt daha ciddi tarixi problemə çevrilməkdədir. Elə buna görə də milli coğrafi adlarımızın mənşələrinin aydınlaşmasında digər dil xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla dialektal elementlərin də öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bu qəbil adlarda yad dillərin təsiri müşahidə olunsada, linqvistik metodların düzgün tətbiqi eyni zamanda, hər bir dilin dialekt və şivə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə həmin adların mənşəyini və dil mənsubluğunu aydınlaşdırmaq imkanı yaranır. Yad dillərin təsiri müşahidə olunan tarixi toponimlərin bir çoxu dialekt və şivə xüsusiyyətlərini özündə mühafizə etdiyindən onların köməyi ilə onomastik vahidlərin tarixi mənşəyi ilə yanaşı, tarixi dialektoloji məsələlərin də öyrənilməsi üçün imkan yaranır.

Tarixən qədim türk torpaqları olmuş, hazırda isə başqa xalqların müstəmləkəsinə çevrilmiş ərazilərimizdə – xüsusilə Güney Azərbaycanda (İranda), indiki Ermənistan ərazisi olan Qərbi Azərbaycanda, Rusiyada, Gürcüstanda və bir çox başqa bölgələrdə fonetik dəyişikliyə uğramış onomastik vahidlərdə səsin əvəzlənməsi nəticəsində külli miqdarda yer-yurd və şəxs adlarımızın mənası da dəyişdirilmişdir.

Məsələn, Güney Azərbaycanda qeydə alınmış hər iki komponenti, türk mənşəli Gənbəri toponiminin II komponenti **bəri** sözünün son səsi «i» fars dilinin təsiri ilə «f» səsinə çevrilərək Gənbərf formasında işlənməkdədir. Gün, bərf sözünün tamamilən bir-birini inkar edən komponentləri (gün – günəş, bərf – isə fars dilində qar deməkdir) arasındakı uy-

ğunsuzluq bu sözün semantikasının belə müəyyənləşdirilməsinə imkan vermir. Toponimik tədqiqatlardan aydın olur ki, «gün» və «bərf» fonetik tərkibində olan bu sözün semantikasi tam şəkildə nə fars, nə də türk dilinə uyğun olduğundan semantikasi da açıqlanmır.

Dil araşdırmalarından məlum olur ki, hər iki komponenti türk kökənli (Günbəri – gün tutan yer anlamında açıqlanır) gün və bəri sözlərindən ibarət bu toponimin semantikasi xalis türk sözü kimi bu ərazinin coğrafi mövqeyini müəyyənləşdirir. Coğrafi mövqeyinə görə adlanan bu ərazidə yaşayan türklərin dilində eyni semantik yüklə dialektal formasını Günəvər şəklində qoruması bu coğrafi adın tamamilə türk mənşəli olduğunu təsdiqləyir.

Güney Azərbaycanda farslaşdırılmış elə coğrafi adlar vardır ki, fars dilinin təsiri ilə fars sözü təsiri bağışlasa da, həmin toponimin semantik mənası müəyyənləşdikdə aydın olur ki, fars dilinin fonetik sistemində uyğunlaşması nəticəsində məna dəyişikliyinə uğramış türkmənşəli sözlər əsasında yaranmış coğrafi adlardır. Fars dilinin təsiri ilə semantik mənası dəyişdirilib təhrif edilmiş belə toponimlər sırasında Axmaqaya (Əxməğiyyə) və Sarıqaya toponimini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Axmaqaya toponiminin «axma» komponenti, «ax» feli və «-ma» şəkilçisindən ibarət atributiv felli addır ki, axma mənası «yuxarıdan aşağıya doğru istiqaməti olan», yəni «axıcı» deməkdir. Bu toponimin II komponenti «qaya» sözü də eyni ilə türk mənşəli söz olub, iri, böyük daş anlamındadır. Lakin bu sözün hər iki komponenti fars dilinin təsiri ilə Əxməğiyyə (əxməq//axmaq – səfeh ağılsız sözü əsasında yaranmış axmaqxana mənasını verir) fonetik tərkibində semantik anlamına da xələl gətirilmişdir.

Müasir dilimizdə rəng bildirən **Sarı** sözü də coğrafi adların tərkibində müxtəlif mənalarda işlənir. Sarıqaya toponiminin hər iki komponenti türkmənşəli söz olaraq həmin yerin coğrafi mövqeyinə uyğun semantik məna ifadə edən coğrafi addır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Axmaqaya toponimi kimi, Sarıqaya toponimi də fars dilinin təsiri ilə (səriğ - farsca oğru sözü olub, səriğiyyə – oğruxana deməkdir), Səriğiyyə formasına salınaraq tamamilə yeni semantik məna kəsb etmişdir (1, 183s). Güney Azərbaycanda bu şəkildə təhrif edilmiş toponimlər sırasına Gələnkeç, Kücüvar, Köydil, Boranlı toponimlərini də aid etmək olar. Gələnkeç toponimi təhrif edilərək Gələnkeş, Kücüvar (Güney Azərbaycan dialektində küc sözü toxunmuş kiçik kilim şəklində işlənir), Kocaabad (farsca – koca hara; abad - yer, məkan), Köydil – Kuhdel (farsca – kuh – dağ, del – ürək deməkdir), Boranlı isə dəyişdirilib Baranlı (fars dilində baran yağmur deməkdir) şəklinə salınmışdır.

Hazırda Güney Azərbaycanda mövcud toponimlərin tərkibində Azərbaycan dilinin qədim sözlərinə təsadüf olunur ki, bunların bir qismi dilimizdə işlənir, bir qismi isə öz mənasını dəyişərək işlənməkdədir. Belə sözlərdən biri «düşərgə, şəhər» anlamı ifadə edən türk mənşəli qan//kan sözüdür (2, s. 94).

T.Hacıyev də *qan* sözünün fonetik variantı «ken»in qədim türk dillərində kənd, yer məkan anlamlarında işləndiyini göstərmişdir. (3, s.30). Tərkibində qan sözü işlənən qədim toponimlərdən biri də Güney Azərbaycandakı **Tufarqan** coğrafi adıdır. Bu toponim əvvəlcə Azərşəhr, sonralar isə Dehxarqan (farsca deh – kənd, xar//xardən yemək mənasında açıqlanır) ilə əvəz olunub. Tufarqan divar, hasar sözünün qədim

dialektal forması olub, tufar və qan tərkiblərindən ibarət divarlı şəhər anlamını verən qədim türk mənşəli toponimdir. Qan//kan tərkibli coğrafi adların coğrafiyası çox genişdir. Qan//kan tərkibli toponimlər əsasən qədim türklərin ilkin məskunlaşıb yaşadığı müxtəlif bölgələrdə qorunub saxlanmaqdadır: Əfqanıstanda (Səmənqan), Ermənistanda (Ağ Manqan dağ silsiləsi), Uyğurstanda (Qansu), Şimali Azərbaycanda (Beyləqan), Çin qaynaqlarında qədim türk ölkəsi Kanquy, Güney Azərbaycanda Kulqan, Əzqan, Belukan, Arikan, Qulpayan, Surkan, Supurqan, Girkan//Kurqan, Qızılkan, Səqərkan, Kanisskut, Taliqan, Kaniquzğan dağları qeydə alınmışdır.

Göründüyü kimi, müxtəlif bölgələrdəki toponimlərin çoxu müəyyən səbəblərdən və bəzi dil faktorlarından asılı olaraq semantik mənası tamamilə dəyişdirilmiş və neotoponimlərlə əvəz olunmuşdur. Bu toponimlərin leksik semantik cəhətdən araşdırılması dilimizin tarixini durumunu ortaya çıxarmaqla yanaşı, eyni zamanda xalqımızın mifik ictimai fəlsəfi görüşlərinin aydınlaşdırılması, dialekt və şivələrimizin tarixi aspektdən öyrənilməsi və bir çox digər problemlərin həlli üçün də böyük imkanlar yaradır və belə bir faktı əsaslandırmağa imkan verir ki, türklər bu ərazilərin ilkin məskunlaşan sakinləri olaraq öz tarixini coğrafi adlarda mühafizə etmişdir. Həm tarixi qaynaqlarda, həm də çağdaş dövrümüzdə mövcud toponimlərin tərkibində Azərbaycan-türk dilinin qədim sözlərinə təsadüf olunur ki, bunların bir qismi artıq ədəbi dilimizdən çıxaraq dialektal səviyyədə qorunur, bir qismi isə öz əvvəlki mənasını dəyişmiş şəkildə işlənir. XVI–XVIII əsr Osmanlı qaynaqlarında qeyd olunan Naxçıvan və onun ətraf bölgələrində tarixi toponimlərin çoxunda çağdaş Naxçıvan dialektində mövcud sözlərin işləndiyinin şahidi oluruq. Vaxtı ilə müstəqil semantik məna daşıyan, çağdaş dilimizdə dialektizim kimi qorunan **yanşaq**, **ağna**, **çinçavat**, **çal**, **dingil**, **çatı**, **xaraba** kimi sözlərin hər biri tarixən bir çox toponimlərin tərkibində işlənmişdir.

XVI–XVIII əsr Naxçıvan və onun ətraf bölgələrinin toponimiyyasında bu dialektizmlərin işlənməsi təsadüfi sayıla bilməz. «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»ndə bu tarixi dövrə aid toponimlərdən biri vaxtılı Zarzəmin nahiyəsinin kəndlərindən biri Yanşaqdır. (4, s.120). Tarixən aşığı, ozan mənasında işlənən bu söz çağdaş Naxçıvan dialektində əlavə semantik anlamı yorulmadan çox danışan, söz yayan anlamında açılır.

Hər iki komponenti türk mənşəli olan **Ağnadərə** toponiminin I komponenti **ağna** feli Naxçıvan ərazisində çağdaş dialektal söz kimi **üzərinə gəlmək** və ya **sürətli axın**, **hücum** anlamlarını ifadə etməkdədir. XVI–XVIII əsr İrəvan əyalətinin ətraf bölgəsi Xınzrək nahiyəsində Ağnadərə toponiminin tərkib hissəsi olan bu sözə bəzən çağdaş ədəbi nümunələrdə də dialekt söz kimi rast gəlinir. (4, s.47). Məsələn:

Nə dağlardan ağnayıb

gələn dəli sellər

Nə də gözlərindən ürəyimə

sızan nur gilələr

Olmasa da ötəri...

Naxçıvan dialektində çox tez-tez müşahidə olunan hər şeydən iyənən, təmizkar mənasında işlənən **çinçavat** sözü Vədi nahiyəsinin toponimiyyasında da rast gəlik.

Xınrək nahiyəsinin toponimiyasında rast gəlinən dialekt sözlərdən biri də **çal** sözüdür ki, bu söz **Çaltəpə** toponiminin I komponenti kimi bozarmaq, pozulmaq kimi anlamlarda açıqlanır. Məsələn: Səsim yaman çallaşıb.

XVI-XVII əsr İrəvan əyalətinin toponimiyasında dil xüsusiyyətinə görə diqqəti cəlb edən coğrafi adlardan biri də Astadingildir. Hər iki tərəfi (**asta** – yavaş və **dingil** – oynamaq, yerində hərəkət etmək) türk mənşəli toponimin II komponenti müasir Naxçıvan dialektində oynanmış, ritmik, atılıb-düşən anlamlarında açıqlanır. Məsələn: Nə dingildəyirsən?

XVI-XVIII əsr Osmanlı qaynaqlarındakı dialektal xüsusiyyəti qoruyub saxlayan toponimlərdən birisi də **Çatıqıran** coğrafi adıdır. Bu toponimin tərkibindəki **çatı** sözü ögüz qrupu türk dillərinin bir çoxunda dam örtüyü, tavan, ev – yurd mənasını ifadə edir. Güney Azərbaycan, Şərqi Anadolu, Kırım tatar və qaqauz türkcəsində rast gəldiyimiz çatı sözü eyni semantik yüklə Naxçıvan dialekti üçün də xarakterikdir. Məsələn: Bir çatı altında yaşayırdılar.

XVI-XVIII əsrlərdə Naxçıvan nahiyəsinin kəndlərindən biri də **Xəlilxarabasıdır**. Bu toponimin tərkibindəki **xaraba** sözü öz dialektal semantik yükünə görə eyni məna verməkdədir. Ehtimal ki, Xəlilxarabası coğrafi adı ya həmin şəxsə mənfi münasibətin, ya da həmin şəxsə aid yurdun – məkanın dağılması talan edilib, viran qalması ilə bağlı anlam ifadə edir. Müasir Azərbaycan dilində daha geniş işlənmə arealına malik olan **xaraba** sözü dağılmış, viran qalmış yer, məkan mənasını bildirir. Göründüyü kimi, bu toponimlərin hər birinin mənşəyinin müəyyənləşməsində dialektizimlərin özünəməxsus rolu görünməkdədir.

Çağdaş dövr türk dillərində müxtəlif səs keçidlərinin mövcud dialekt variantlarının onomastik vahidlər vasitəsilə başqa dillərə təsir edərək digər dillərin fonetik sistemində öz izlərini buraxmışdır. Türk dilindən rus dilinə keçən bir çox sözlərdə səslərin müxtəlif keçid variantına (ç – samitinin ts – s – ц – ş; ü saitinin ю variantına) rast gəlinir. Çağdaş rus toponimiyasında Tsaritsın şəhərinin qədim forması qədim türk sözü Sarıçin (joltıy ocrpob s – ts – ц) sonralar rus dilinin fonetik sistemində uyğunlaşdırılaraq Tsaritsin, Ağtürbə toponimi isə АХТЮБА formasına düşmüşdür. Ç səsinin c, həmçinin ts (ц) səsinə keçidinin intervokal pozisiyada aşkar olduğunu qeyd edən Serebrennikov ç – ş variantının başqurt, xakas və yakut, ç – ts keçidinin isə tatar dilləri üçün xarakterik olduğunu göstərmişdir. (5, 84 – 85).

Ç ⇨ c ⇨ ş səslərinin keçid variantı Naxçıvan və Təbriz dialektində daha çox müşahidə olunmaqdadır. Məsələn:

yaxşı – yəxci // yəxçi

qarış – qərinc

anaş – anac

qılınş – qılinc

balış – balinc və s.

Naxçıvan MR Ordubad bölgəsinin dialektində sözün başlanğıcında müşahidə olunan ç - ts (ц) keçidi tatar və qırğız dillərində də müşahidə olunur.

Qədim türk mənşəli **Sarıçin** (Tsaritsin) toponiminin ikinci komponenti çin sözü çağdaş Naxçıvan dialektində öz əvvəlki semantik anla-

mını (çin – düz, düzən yer) qoruyaraq işlənməkdədir. Məsələn: Çörəyi çinlədim. Hazırda rus toponimiyasında Tsaritsin kimi işlənən bu toponimin mənşəyi rus qaynaqlarında da türk mənşəli Sarıçin (joltıy ostrov, sarı torpaq, sarı düzənlik) kimi açıqlanır.

Топонимик tədqiqatlar göstərir ki, türk dilinin dialektal xüsusiyyəti kimi tərkibində onomastik vahidlərin müşahidə olunan fonetik sistemdəki mövcud səs keçidləri bu adların semantikasına xələl gətirmədən tarixən digər dillərin səs sisteminə daha güclü təsir etmişdir.

QEYDLƏR

1. Müxtəsər, farsca, rusca, azərbaycanca lüğət. Az.SSR EA-nın nəşriyyatı. Bakı: 1945, 339 s.
2. Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР. М.: 1971, 228 с.
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. AFM. Bakı: 1984, 270 s.
4. İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri.
5. Serebrennikov V.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: 2002.

РОЛЬ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ДИАЛЕКТИЗМОВ

Г.А.ГАДЖИЕВА

РЕЗЮМЕ

Ономастические единицы имеют большое значение в изучении исторических диалектизмов. Исследуя исторические диалектические факты, выясняется, что географические имена сохраняют древние тюркские языковые элементы. В современных оккупированных древнетюркских регионах, особенно в Южном Азербайджане (в Иране), нынешнем Западном Азербайджане (в современной Армении), в России, в Грузии, в Дагестане, в Ираке и других местах, подвергающихся фонетическим изменениям в составе ономастических единицы, замена звуков изменяет значение многих личных и местных географических имен.

THE ROLE OF ONOMASTIC UNITS IN LEARNING OUR HISTORICAL DIALECTS

G.A.HAJIYEVA

SUMMARY

The toponyms are having rather great importance in learning our historical dialects. When researching the historical dialectological facts one can identify that a group of present geographic names are preserving the ancient language elements nowadays respectively.

Today in the ancient Turkish lands being under annexation of other nations, mainly South Azerbaijan (Iran), Western Azerbaijan (present Armenia), Russia, Georgia and other regions the phonetic changes underwent in onomastic units have caused the sound shifting and the result of which impacted the semantic meaning of a lot of places and persons' names changes.